

MI-ESZKÖZÖK TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ALKALMAZÁSÁNAK ETIKAI KÉRDÉSEI A SZEMÉLYES ADATFELVÉTELEK ESETÉN

SZVETELSZKY ZSUZSANNA – SZTÁRAYNÉ KÉZDY ÉVA – TÓTH GERGELY

Digitális társadalomban élünk – ez nem jóslat, hanem jelen idő. Az élet szinte minden szférájába beköltözött a technológia, az adat, az automatizáció. A mesterséges intelligencia (MI) nem csupán eszköz, hanem egyre inkább döntéshozó társ. Új médiumként formálja át a kommunikációt, a munkát, az emberi kapcsolatokat – és ezzel együtt a társadalomtudományos kutatás módszertanát is.¹ Amit korábban személyes térként értelmeztünk – például egy mélyinterjút – ma már az algoritmusok által mediatizált térben is elképzelhető.

Azonban mit veszítünk és mit nyerünk ezzel az átalakulással? A kérdés nem technológiai, hanem kulturális, módszertani és etikai. A kvalitatív kutatás nem csupán információgyűjtés, hanem bizalomépítés, reflexió és jelentéskonstruálás. A mesterséges intelligencia viszont nem rendelkezik kulturális tudással, szociális intuícióval vagy etikai érzékenységgel – legalábbis nem úgy, ahogy az ember.

Ez az írás épp ezért kritikai pillantást nyújt a jövő egyik legnagyobb kihívására: hogyan őrizhetjük meg az emberi mélységet egy olyan kutatási térben, amelyet egyre inkább gépek formálnak? Hogyan lehet a technológiát nemcsak használni, hanem értelmezni – társadalmi, etikai és tudományos kontextusban?

A mesterséges intelligencia alkalmazása a társadalomtudományi kutatásokban egyre gyakoribbá válik, és nemcsak a nagyméretű adathalmazok elemzése vagy strukturált interakciók automatizálása terén, hanem a kvalitatív kutatások egyes szakaszaiban is. A kvalitatív kutatási módszerek ugyanis egyrészt alapvetően nem valószínűségi mintavétellel kiválasztott, jellemzően nem reprezentatív, és kisméretű minták megfigyelésére alkalmasak, másrészt a módszer idő- és erőforrásigényessége a kvalitatív módszertan egyik legnagyobb kihívását jelenti. A mesterséges intelligencia alkalmazása ebben a kontextusban módszertani előrelépés is lehet: egyrészt lehetőséget nyújt gyorsan, nagy méretű, akár repre-

¹ Lucille Alice Suchman: *Human-machine reconfigurations. Plans and situated actions*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

zentatív mintán történő lekérdezésre,² másrészt esélyt ad a kvalitatív adatgyűjtés egyes szakaszainak (interjútervezés, kérdésstruktúra optimalizálása), valamint az adatelemzés (tematikus kódolás, diskurzuselemzés, szövegbányászat) valamelyes objektívizálására és transzparenszé tételére.

Az MI-alapú rendszerek nem helyettesítik a kvalitatív gondolkodás hermeneutikai mélységét, hanem azt kiegészítve támogatják a strukturáltabb és reflexívebb megközelítést. A gépi tanulásra épülő nyelvi modellek képesek előzetes kérdésbankok generálására, szociokulturális kontextushoz illeszkedő nyelvi regiszterek alkalmazására, valamint valós idejű reakcióelemzésre, amelyek mind hozzájárulhatnak a résztvevők központi interjúvezetés finomhangolásához. Ezen túlmenően, az MI algoritmusai lehetőséget kínálnak nagyszámú szöveges adat gyors, reprodukálható és interszubjektíven ellenőrizhető feldolgozására, amely új szintre emelheti a kvalitatív kutatás transzparenciáját és tudományos érvényességét.

Ugyanakkor az MI bevonása a kvalitatív kutatásokba, különösen a mélyinterjúk lefolytatásába,³ számos metodológiai és etikai kockázatot rejt magában, amelyek veszélyeztethetik a kutatás érvényességét, megbízhatóságát és integritását.

Először is, az MI-rendszerek jelenlegi állapotukban nem rendelkeznek valódi szociális tudatossággal, érzelmi intelligenciával vagy kontextuális érzékenységgel, amelyek alapvető fontosságúak a mélyinterjúk során. A kvalitatív interjú célja nem csupán információgyűjtés, hanem egy olyan bizalmi interakció létrehozása, amely lehetővé teszi a résztvevő számára, hogy saját perspektíváját hitelesen és árnyaltan ossza meg. Az MI, még a fejlett nyelvi modellek esetében is, csupán szimulálja az empátiát és a reflexív hallgatást, így fennáll annak veszélye, hogy nem megfelelően reagál az érzelmileg terhelt vagy érzékeny tartalmakra, ami a résztvevők elidegenedéséhez, sőt pszichológiai sérüléshez vezethet.

Elsődleges metodológiai és antropológiai aggályt jelent, hogy az MI-rendszerek – bármilyen fejlettek is legyenek – jelenlegi fejlettségi szintjükön nem rendelkeznek valódi szociális tudatossággal, érzelmi intelligenciával, valamint kontextusérzékeny interpretációs képességekkel. Ezek a kompetenciák azonban a kvalitatív mélyinterjúk során nem pusztán hasznosak, hanem alapvetően meghatározzák az interjú sikerességét és tudományos értékét. A mélyinterjú nem lineáris adatkinyerési folyamat, hanem egy interaktív, relációs tér, amelyben a kutató és az interjúalany közösen konstruálják meg a jelentést. A hiteles narratívák kibontakozása csak akkor történhet meg, ha az interjúalany biztonságban

² Friedrich Geiecke – Xavier Jaravel: *AI can carry out qualitative research at unprecedented scale*, 2024. <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2024/10/30/ai-can-carry-out-qualitative-research-at-unprecedented-scale/> (Letöltés: 2025. január 22.)

³ Uo.

érzi magát, és megbizonyosodik arról, hogy a vele szemben ülő fél nemcsak értelmezi, hanem empatikusan és etikailag is érzékenyen reagál a megosztott tartalmakra.

Az MI-alapú interjúztatás azonban csak mimetikus empátiát képes produkálni: nyelvileg szimulálhatja az empatikus válaszokat, de sem tudatosság, sem érzelmi rezonancia nem húzódik meg mögöttük. Ez különösen problematikus az olyan esetekben, amikor az interjúalany érzelmileg megterhelő vagy traumatizáló élményeket oszt meg. Az emberi interjúvezetők ilyenkor nemcsak verbálisan, hanem nonverbálisan és interakciós szinten is támogatni tudják az alanyt; képesek szünetet tartani, megváltoztatni a kérdezési stratégiát, vagy akár újraértelmezni a kutatási helyzetet az etikai szempontokat szem előtt tartva. Az MI nem rendelkezik ezekkel az alkalmazkodási mechanizmusokkal, így reakciói nemcsak inadekvátak, hanem potenciálisan ártalmasak is lehetnek, különösen pszichológiailag sérülékeny résztvevők esetén.

Az MI tehát képes nyelvi szinten szimulálni az empatikus válaszokat – például együttérzést kifejező formulák, megerősítő visszacsatolások alkalmazásával –, de ezek mögött nem húzódik meg sem szubjektív tudatosság, sem érzelmi rezonancia, amely az autentikus emberi empátia elengedhetetlen feltétele.⁴ A fentebb említett kontextusokban (interjúhelyzetekben, amelyek során a résztvevők érzelmileg megterhelő vagy traumatizáló tapasztalatokat osztanak meg) a képzett és tapasztalt interjúztatók nem csupán kognitív szinten értelmezik az elhangzottakat, hanem képesek nonverbális eszközökkel – például testtartás, mimika, tekintetkontaktus – és interakciós szinten is reagálni, adaptálva viselkedésüket a résztvevő érzelmi állapotához. Ezen túlmenően rendelkeznek azzal a rugalmassággal, amely lehetővé teszi számukra a kérdezési stratégia módosítását, szünet beiktatását, vagy akár a kutatási helyzet etikai újraértelmezését is, amennyiben a résztvevő mentális jólléte azt indokolja.

Ezzel szemben a jelenlegi MI-alapú rendszerek nem rendelkeznek azokkal az adaptív mechanizmusokkal, amelyek lehetővé tennék az ilyen komplex és érzékeny helyzetek megfelelő kezelését. Az algoritmusok logikája determinisztikus, válaszkészletük előre programozott, az érzelmi állapotok detektálására csak felszínesen képesek. Az ilyen helyzetek etikai kockázatai súlyosak: a válaszadók retraumatizálódhatnak, félreértelmezhetik az interakció szándékát, vagy bizalmatlanná válhatnak a kutatási folyamat egésze iránt. Ezért elengedhetetlen, hogy az MI-interjúk alkalmazása során fokozott etikai reflexió és megfelelő emberi kontrollmechanizmusok érvényesüljenek.

⁴ Amyd Coplan – Peter Goldie: Understanding empathy. Its features and effects, in Amyd Coplan – Peter Goldie (eds.): *Empathy: Philosophical and psychological perspectives*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 3–18.

A kontextuális érzékenység hiánya miatt az MI gyakran nem képes felismerni a diskurzív finomságokat, például az irónia, a szarkazmus, a kulturálisan kódolt metaforák vagy a szubjektív hallgatások jelentőségét. Ez a fajta értelmezési deficit nem csupán adatvesztéshez vezet, hanem jelentéstorzítást is eredményezhet, amely végső soron a kvalitatív kutatás egyik alapelvét, a mély emberi megértésre való törekvést teszi kérdésessé. A résztvevők pedig – érzékelve a „gépies” figyelmetlenséget vagy inadekvát reakciókat – elidegenedhetnek az interjúhelyzettől, ami nemcsak az adatok hitelességét, hanem a kutatás etikai megalapozottságát is aláássa.

A kvalitatív kutatás reflexív jellegéből adódóan az interjúvezető nemcsak adatgyűjtő, hanem egyben a tudás konstruálásának aktív résztvevője is. Az interjúk során alkalmazott követő kérdések, újrastrukturálások és értelmezések a kutató értelmezői pozícióját tükrözik. Az MI viszont nem rendelkezik szituatív értelmezési kompetenciával és nem képes tudatosan reflektálni saját kérdezői pozíciójára vagy a diskurzív dinamika alakulására. Ez torzító hatással lehet az adatok minőségére, valamint jelentősen csökkentheti a kutatási folyamat transzparenciáját és reflexivitását. Az interjúhelyzet nem neutrális adatkinyerési tér, hanem egy dinamikus, társadalmi interakció, amelyben a kutató kérdései, viszszacsatolásai, értelmezési keretei és narratív beavatkozásai alapvetően formálják az elhangzó tartalmakat.⁵ A követő kérdések, a kérdések újrastrukturálása, valamint az interjú során alkalmazott értelmezési stratégiák nem pusztán technikai lépések, hanem a kutató interpretatív pozíciójának megnyilvánulásai, amelyek tükrözik a saját előfeltevéseit, céljait és etikai irányultságát.

A mesterséges intelligencia alapú interjúztató rendszerek jelenleg nem rendelkeznek a szituatív értelmezés és reflexió képességével. Az MI nem képes felismerni és értelmezni a diskurzív dinamika finom változásait, nem reflektál saját kérdezői pozíciójára, és nem képes adaptív módon viszonyulni az interjú során létrejövő társadalmi konstrukciókhoz. Ez a hiányosság nem csupán metodológiai szempontból problémás, hanem komoly torzító hatást gyakorolhat az adatgyűjtés eredményére is. Az MI által generált kérdések kontextusfüggetlenek maradhatnak, és nem képesek figyelembe venni az interjúalany kulturális, nyelvi vagy affektív pozícióját, ami a válaszok felszínességéhez, illetve félreértelmezéséhez vezethet.

A kutatási folyamat átláthatósága és reflexivitása – amely a kvalitatív kutatás hitelességének egyik fő kritériuma – jelentősen sérülhet, ha a kérdező fél nem képes értelmezni saját szerepét a tudástermelés kontextusában. Az MI által

⁵ Linda Finlay: „Outing” the researcher: The provenance, process, and practice of reflexivity, *Qualitative Health Research*, vol. 12, 2002/4, 531–545.

vezérelt interjúk során a kutató reflexív jelenléte hiányzik, így nem dokumentálható, hogyan és milyen hatások mentén alakult ki az adat, amit később elemzés tárgyává tesznek. Ennek következtében a mesterséges intelligencia alkalmazása a kvalitatív interjúkban nemcsak technológiai, hanem ontológiai és episztemológiai kérdéseket is felvet a tudástermelés természetére vonatkozóan.

Etikai szempontból további aggodalomra ad okot az adatbiztonság és a személyes adatok kezelése. Az MI által vezérelt interjúk során keletkező adatok gyakran automatizált rendszerekben tárolódnak, amelyek sérülékenyek lehetnek külső támadásokkal vagy nem szándékolt adatfelhasználással szemben. Különösen érzékeny társadalmi csoportok esetén ez súlyos bizalomvesztéshez vezethet, valamint sértheti a kutatás résztvevőinek jogait és méltóságát. Különösen problematikus ez az etikai dilemma olyan társadalmi csoportok esetében, amelyek strukturálisan hátrányos helyzetben vannak, vagy akiknek jogi és szociális védelme korlátozott – például kisebbségi közösségek, mentális egészségi problémákkal küzdők stb. E résztvevők esetében a személyes adatok feletti kontroll elvesztése nem csupán absztrakt adatvédelmi kérdés, hanem valós társadalmi következményekkel járó fenyegetés, amely súlyos bizalomvesztést eredményezhet a kutatási folyamat iránt. Ennek hatására sérülhet a kutatás integritása, és csorbulhat a résztvevők autonómiája, méltósága, valamint az önrendelkezéshez való joguk.⁶ Az ilyen típusú interjúk során keletkező információk – amelyek gyakran rendkívül érzékeny, sőt, intimen személyes tartalmakat is magukban foglalnak – általában digitális, felhőalapú rendszerekben kerülnek rögzítésre és feldolgozásra. Ezek az infrastruktúrák ugyan technikailag fejlettek lehetnek, de továbbra is ki vannak téve külső kibertámadásoknak, adattörlési incidenseknek, vagy akár nem szándékolt másodlagos adatfelhasználásnak.⁷ Az MI-rendszerekben alkalmazott automatizált döntéshozatali folyamatok tovább fokozzák ezt a kockázatot, mivel gyakran átláthatatlan, „fekete doboz” jellegű működésük miatt a résztvevők számára nem világos, hogy pontosan milyen adatok, milyen célra és hogyan kerülnek feldolgozásra vagy újrafelhasználásra.

Ezek a kockázatok azt a követelményt támasztják, hogy az MI-alapú kvalitatív kutatások során fokozott etikai körültekintéssel és transzparens adatkezelési gyakorlatokkal kell eljárni. Ide tartozik az adatkezelési eljárások előzetes, érthető kommunikációja, az informált beleegyezés valódi biztosítása, valamint olyan technológiai megoldások alkalmazása, amelyek lehetővé teszik az adatok lokalizált tárolását, anonimizálását és szükség esetén azok végleges törlését.

⁶ Luciano Floridi – Josh COWLS: A unified framework of five principles for AI in society, *Harvard Data Science Review*, vol. 1, 2019/1.

⁷ Shoshana Zuboff: *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York, PublicAffairs, 2019.

Mindemellett alapvető fontosságú az emberi ellenőrzés jelenléte az adatfeldolgozás minden szakaszában annak érdekében, hogy a kutatás megfeleljen a méltányosság, az elszámoltathatóság és az etikai felelősség normáinak.

Végezetül, az MI alkalmazása homogenizálhatja az interjúztatás gyakorlatát, ami éppen a kvalitatív kutatás egyik legnagyobb értékét – a kutatói érzékenység és kontextuális adaptivitás biztosítását – veszélyezteti. A standardizálás előnyei ellenére a kvalitatív módszertan célja nem az általánosíthatóság, hanem a mélységi megértés. Ezt az MI jelenleg nem képes autentikusan és etikusan elősegíteni. A gépi rendszerek – akár interjúk kérdéseinek generálása, akár a válaszok értelmezése során – jellemzően algoritmikus logikát követnek, amely nem képes a kvalitatív módszertan egyik alapelvét, a kutatói érzékenységet és a kontextuális adaptivitást adekvát módon érvényesíteni. A kvalitatív kutatás lényege nem a válaszok standardizálása vagy az eredmények statisztikai általánosíthatósága, hanem a társadalmi jelenségek mélyreható, kontextusba ágyazott megértése. Ez a megértés a kutató és a résztvevő közötti dinamikus interakción, a kérdés rugalmasságán, valamint az interjú során megjelenő verbális és nonverbális jelek értelmezésén alapul. Mindezek a finom, gyakran implicit mozzanatok olyan értelmezői kompetenciát igényelnek, amelyet jelenlegi tudásunk szerint semmilyen MI-alapú rendszer nem képes autentikusan és etikusan reprodukálni. A gépi tanuláson alapuló modellek bár alkalmasak lehetnek bizonyos típusú mintázatok azonosítására, nem rendelkeznek azzal a hermeneutikai érzékenységgel, amely egy kvalitatív kutató számára alapvető.

Ennek fényében az MI alkalmazása a kvalitatív interjúztatásban – amennyiben nem kellő kritikával és reflexivitással történik – éppen azt a rugalmasságot és értelmezői szabadságot korlátozhatja, amely a módszertan egyik legnagyobb értékét jelenti. Bár az MI nyújtotta standardizáció és hatékonyságnövelés kétségkívül előnyös lehet adminisztratív vagy kiegészítő célokra, nem helyettesítheti a kutatói jelenlétet, megértést és kontextuális érzékenységet, amelyek a kvalitatív adatfelvétel autentikus és etikus megvalósításának zálogai.

Továbbá felmerül a kérdés: a robottal való beszélgetés szórakoztatónak is érzékelhető mivolta adhat-e felszabadulást az interjúalanyoknak? Nos, a gépi interjúalany (vagy inkább: gépi interjúvezető) interakciós keretbe helyezése nem értelmezhető egyszerűen technikai fejlesztésként. A válaszadó számára ugyanis az interjú során megnyilvánuló *mesterséges személyesség* kettős szerepet játszhat: egyrészt facilitálhatja az önfeltárást a de-szubjektívált, játékos, kvázi-fikcionális interakció révén, másrészt azonban – és ez a kritikusabb olvasat – el is mozdíthatja a diskurzust a hiteles önreprezentációtól a performatív, ironikus attitűd irányába.

A mesterséges személyesség kialakulása és percepciója során a válaszadó nem egyértelműen emberi partnerként, de nem is pusztán gépi eszközként tekint az MI-alapú interjúvezetőre. E határhelyzetek ugyanakkor nem csupán gazdagítják az empirikus anyagot, hanem torzíthatják is azt – különösen, ha az interjúalany a technológiai médiumot nemcsak mint eszközt, hanem mint narratív játékkeret használja. Ennek következtében a fikciós elemek, a szándékos elhallgatások vagy épp a digitális térre jellemző ironikus önreflexió is beépülhet a válaszok szövetébe.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az MI-interjúk alkalmazása során nem csupán technikai kontrollra, hanem pszichológiai és interakcióelméleti érzékenységre is szükség van. A mesterséges személyesség mint jelenség tehát nem csupán kutatómódszertani kérdés, hanem egy új pszichoszociális entitás, amely a klasszikus kutatói és válaszadói szerepek újratárgyalását is megköveteli.

A mesterséges intelligencia térnyerése nem csupán technológiai fejlemény, hanem kulturális fordulópont is. Amikor a kvalitatív kutatásban az algoritmus kérdez, valójában újra kell értelmeznünk azt, hogy mit jelent ember(i)nek lenni a digitális korban. Az MI nem fogja tudni kiváltani az embert a maga teljességében – de újra és újra próbára teszi a társadalom reflexivitását, az etika határait és a tudomány szerepét, habár technológiai törekvések mindig lesznek.⁸

Szerencsére kísérleti úton is vizsgálhatjuk a kérdést, komparatív interjúanalízissel emberi és mesterséges interjúvezetés kontextusában, amely során az emberi és MI-alapú interjúvezetés eredményeként létrejött interjúszövegek párhuzamos, többcsatornás elemzése történik meg.

Ebben a kutatási designban az elemzés két fő dimenzióban valósulhat meg: egyrészt a strukturális és tematikus mintázatok feltárása történhet emberi elemzők (független kvalitatív kutatók) révén, másrészt mesterséges intelligencia által végzett szöveganalízis segítségével. Ez az elemzési mátrix – ahol az interjúvezetés (ember/MI) és az elemzés (ember/MI) mindkét tengelyen kereszttezhető – lehetőséget teremt a kvalitatív módszertan reflexív validálására, azaz annak vizsgálatára, hogy milyen módon konstruálódik a társadalmi jelentés az interakció médiumától és az elemzés szemléleti horizontjától függően.

Különösen izgalmas aspektus, hogy az így létrejövő elemzések nem csupán az adatvaliditásnak, hanem a személyesség konstrukciójának, az interjúdinamikák narratív alakulásának és az értelmezési redundanciáknak vagy divergenciáknak a feltérképezésére is alkalmasak. A mesterséges személyesség szerepe az interjúvezetés során, valamint az MI által végzett kódolás érzékenysége, torzításai vagy előfeltevései – éppúgy, mint az emberi értelmezők pszichológiai és

⁸ Ben Shneiderman: Bridging the gap between ethics and practice. Guidelines for reliable, safe, and trustworthy human-centered AI systems, *ACM Transactions on Interactive Intelligent Systems*, vol. 10, 2020/4, 1–31. <https://doi.org/10.1145/3419764>

kulturális előfeltevései – a komparatív kutatási design révén empirikusan is megerősíthatóvá válnak.

E megközelítés tehát nem pusztán a mesterséges intelligencia mint adatgyűjtő és adatértelmező eszköz validitását teszteli, hanem egyben tükörként is szolgál a kvalitatív kutató számára: feltárja, hol húzódik a határ a módszertani objektivitás és a jelentésalkotás emberi kontingenciái között.

A kérdés tehát nem az, hogy használhatunk-e gépi interjúztatókat, hanem az, hogy milyen keretek között tesszük ezt – és milyen felelősséggel. A kvalitatív kutatásban a hitelesség nem pusztán adatminőség kérdése, hanem bizalom, érzékenység és társadalmi jelenlét kérdése is. Ezeket a kompetenciákat egyelőre nem lehet betáplálni egy algoritmusba – és lehet, hogy nem is kell. Talán az MI éppen arra emlékeztet bennünket, hogy az értelmezés – minden adat és automatizáció ellenére – még mindig emberi feladat.

A jövő nem eldöntött, hanem alakítható. Az MI nem végpont, hanem lehetőség – de csak akkor, ha nem feledjük, hogy a társadalomtudomány végső soron nem technológiai, hanem emberi tudás.

IRODALOMJEGYZÉK

- COPLAN, Amyd – GOLDIE, Peter: Understanding empathy. Its features and effects, in Amyd Coplan – Peter Goldie (eds.): *Empathy: Philosophical and psychological perspectives*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 3–18.
- FINLAY, Linda: “Outing” the researcher. The provenance, process, and practice of reflexivity, *Qualitative Health Research*, vol. 12, 2002/4, 531–545. <https://doi.org/10.1177/104973202129120052>
- FLORIDI, Luciano – COWLS, Josh: A unified framework of five principles for AI in society, *Harvard Data Science Review*, vol. 1, 2019/1. <https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1>
- GEIECKE, Friedrich – JARAVEL, Xavier: *AI can carry out qualitative research at unprecedented scale*, 2024. <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2024/10/30/ai-can-carry-out-qualitative-research-at-unprecedented-scale/>
- SHNEIDERMAN, Ben: Bridging the gap between ethics and practice. Guidelines for reliable, safe, and trustworthy human-centered AI systems, *ACM Transactions on Interactive Intelligent Systems*, vol. 10, 2020/4, 1–31. <https://doi.org/10.1145/3419764>
- SUCHMAN, Lucille Alice: *Human-machine reconfigurations. Plans and situated actions*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- ZUBOFF, Shoshana: *The Age of Surveillance Capitalism. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York, Public Affairs, 2019.